

Samariddin QIYOMOV,
O'zDSMI Xalq ijodiyoti:
ashula va raqs mutaxassisligi magistranti

SHARQ OLIMLARINING IJROCHILIK SAN'ATI HAQIDAGI RISOLALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sharq mutafakkirlari va musiqashunos olimlarining ijrochilik san'ati hamda xalq cholg'ulari haqidagi ilmiy qarashlari tadqiq etilgan. Xususan, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Sayfiuddin Urmaviy, Abduqodir Marog'iy, Darvish Ali kabi allomalarning musiqa nazariyasiga oid risolalari tahlil qilinib, ularda cholg'u asboblarning tuzilishi, ijrochilikdagi ahamiyati va musiqa madaniyatidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, o'zbek xalq cholg'ularining tarixiy taraqqiyoti, ansambl va yakkanavoz ijrochilik an'analari hamda Sharq musiqa madaniyatining rivojlanishidagi o'rni haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Sharq musiqasi, ijrochilik san'ati, xalq cholg'ulari, musiqashunoslik, maqom, Farobiy, Ibn Sino, Sayfiuddin Urmaviy, Darvish Ali, ud, tanbur, nay, rubob, chang, cholg'ushunoslik, musiqa madaniyati.

Аннотация. В данной статье исследуются научные взгляды восточных мыслителей и музыковедов на исполнительское искусство и народные музыкальные инструменты. В частности, проанализированы музыкальные трактаты Абу Насра Фараби, Ибн Сины, Сафиуддина Урмави, Абдулкадира Мароги и Дарвиша Али, в которых раскрываются строение музыкальных инструментов, их значение в исполнительстве и роль в музыкальной культуре. Также представлены научные выводы об историческом развитии узбекских народных инструментов, традициях ансамблевого и сольного исполнительства, а также о значении восточной музыкальной культуры.

Ключевые слова: Восточная музыка, исполнительское искусство, народные музыкальные инструменты, музыковедение, маком, Фараби, Ибн Сина, Сафиуддин Урмави, Дарвиш Али, уд, танбур, най, рубаб, чанг, инструментоведение, музыкальная культура.

Abstract. This article explores the scholarly views of Eastern thinkers and musicologists on performance art and folk musical instruments. Specifically, it analyzes the musical treatises of Abu Nasr Farabi, Ibn Sina, Safiuddin Urmavi, Abdulkadir Marogi, and Darwish Ali, which explore the structure of musical instruments, their significance in performance, and their role in musical culture. It also presents scholarly conclusions on the historical development of Uzbek folk instruments, the traditions of ensemble and solo performance, and the significance of Eastern musical culture.

Keywords: Eastern music, performing arts, folk musical instruments, musicology, maqom, Farabi, Ibn Sina, Safiuddin Urmavi, Darwish Ali, oud, tanbur, nay, rubab, chang, instrumentation, musical culture.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari mavjud ijrochilik san'ati tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular o'z risolalarida musiqaning jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati haqida atroflicha ma'lumot berganlar.

Farobiyning (873–950) “Katta musiqa kitobi” (“Kitob al-musiqa al-kabr”), ibn Sinoning (980–1037) “Davolash kitobi” (“Kitobi ush-shifo”) qomusidagi “Musiqa haqidagi risola”, al-Xorazmiyning (X asr) “Bilimlar kaliti”, Sayfiuddin

San'at tarixi, falsafa

Urmoviyning (1216–1294) “Olijanoblik haqida kitobi” yoki “Sharofiya kitobi”, Jomiyning (1414–1492) “Musika haqidagi risola” kitoblarida musiqa ijrochiligi va xalq cholg'ulari haqida muhim ma'lumotlar bayon etilgan. Sayfiuddin Urmaviy iste'dodli ud cholg'uchisi, xonanda, mashhur sozanda sifatida tanilgan. U Ozarbayjonning Urmaviya shahrida tug'ilgan. Sayfiuddinning eng katta yutug'i lad (modius)larning mukammal sistemasini ishlab chiqqanligidir.

Ibn Zaylining (1044-yilda vafot etgan) “Musika haqidagi to'liq kitob”i (“Kitob ul-kabir fil-musiqiy”) uning musiqa ilmidagi yagona va bebaho kitobidir. U yangi usulni – musiqada lادلarni xarflar bilan ifodalash usulini ishlab chiqdi. Abduqodir Marog'iy (XV asr), Abduqodir ibn-Royibiy (Marog'iy) Ozarbayjonning Marog' shahrida tug'ilgan, lekin hayotining ikkinchi yarmi Temur saroyida-Samarqandda o'tgan va Hirotda vafot etgan.

“Musika ilmida ohanglar to'plami” (“Jami al-alhan fi-ilm al-musiqiy”) risolasida musiqa haqidagi ta'limotni-kamoncha, yetti torli g'ijjak kabi bir turdagi musiqa cholg'usi borligi haqidagi ma'lumotlar bilan boyitdi. Al-Xusaynning (XV asr) “Musiqiy kanonlar” risolasida asosan O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan ikki torli musiqa cholg'usi-dutor haqida ma'lumot berilgan.

Qutbiddin ash-Sheroziy (1236–1310) Eronlik musiqa nazariyotchisi sifatida tanilgan bo'lib, o'z risolasida kamonchali tanbur haqida ibratli mulohazalar bildirgan hamda inson ovozi musiqa asboblari ichida eng yoqimlisi deb hisoblagan. XVII asrda yashagan buxorolik musiqashunos Darvish Ali o'z risolasida tanbur, chang, qonun, rubob, qo'biz, g'ijjak kabi musiqa cholg'ulari haqida batafsil ma'lumotlar bergan.

Buyuk Sharq mutafakkirlarining merosi xalq cholg'ularini o'rganish sohasida ham tarixiy qiymatga ega. Abu Nasr Muhammad Farobiyning mashhur asari “Kitob al – musiqa al-kabir” (“Musika haqida katta kitob”) ulkan ahamiyatga ega. O'rta asr olimi bu kitobida ikki xil musiqa ijrochiligi: ohangni inson ovozi (qo'shiq san'ati) va cholg'ular vositalarida qayta tiklashga ajratadi. Farobiy mohir ijrochi sifatida musiqa cholg'ularining jamiyat hayotidagi rolini o'rganishga ahamiyat beradi va u: “... Jang-u jadallarda, raqlarda, to'y-tomoshalarda, ko'ngil ochar bazmlarda hamda ishq - muhabbat qo'shiqlarini kuylashda chalinadigan o'ziga xos cholg'ular bor” deb yozgan edi.

Farobiyning yuqoridagi fikri cholg'ularning nafaqat saroy ayonlari, balki shahar va qishloq aholisi, hunurmandlar orasida shuningdek,

Farobiy musiqasi.

Zayniddin Fahridinov

Mato, moybo'yoq (150x160) 2018-yil

musika madaniyatida yetakchi rol o'ynaganligini isbotlaydi.

Kitobning ikkinchi qismi boshdan-oxir o'sha davr musiqa cholg'ulariga bag'ishlangan. Unda lyutnya, tanbur, nay, rubob, chang, qonun va boshqa musiqa cholg'ulari izchil va batafsil ta'riflanadi. Farobiy torli, mizrobli lyutnyani o'sha davrda eng keng tarqalgan cholg'u hisoblagan. Lyutnya o'ziga xos mizrob (chertma) vositasida chalingan, dastasida esa ligatura (lado)lar joylashgan.

IX–X asrlarda lyutnya arabcha ud nomini oladi. Bu cholg'u ko'pgina Sharq mamlakatlarida, Kavkaz orti xalqlari orasida hozirgi kungacha saqlanib kelyapti [1, 31-b]. Zamonaviy ud namunalari Toshkent Davlat konservatoriyasining sohaviy-tajribaviy sinovxonasida mavjud.

“Musika haqidagi katta kitob”da Farobiy yana bir cholg'u asbobi-tanburni ham ta'riflaydi. Olimning fikricha, tanbur (dilni tirnash) udga eng yaqin turdagi cholg'ulardan biridir [2, 58-b].

Tanburda torlar noxun (metaldan yasalgan maxsus chertmak-tirnoq) yordamida chertiladi. Tanbur xuddi ud kabi keng tarqalgan va xalq sevgan cholg'udir. Tanburning ikki yoki uch jez tori bo'lgan. Uning ikki turi ma'lum: Xuroson va Bag'dod tanburlari. Bag'dod tanburlarining maqomlari kamroq (beshta), cholg'u dastasi kaltaroq bo'lgan. Xuroson tanburining maqomlari ko'p bo'lgan, dastasida cholg'u bo'g'zidan to dastaning yarmigacha oraliqida pardalar joylashgan. Tanburning bu turi shu kungacha o'z shaklini yo'qotmay, musiqa ijrochiligi amaliyotida yakkanavoz hamda ansambl cholg'usi sifatida amaliyotda foydalanib kelinyapti.

Farobiy, shuningdek, nayni ham ta'riflaydi. U turli xil damli cholg'ularini ovoz hosil qilishi prinsipiga ko'ra paysimon guruhga kiritadi.

Ulardan biri oddiy nay yoki bir yo'nalishda joylashgan ko'p teshikli nay. Bu turdagi naylar yoki turlicha ataluvchi naylar hozirgi kunda xam Sharq xalqlari orasida mavjud. Uni vyetnamliklar sao, tojiklar tutek, tatarlar kaval, qozoqlar sibizga, ozarbayjonlar ney (juda kam uchraydi), qirg'izlar uoo, choor (cho'ponlarning cholg'u asbobi), o'zbeklar nay deb ataydi. Olim ko'pincha tut daraxtidan ishlanadigan keng tarqalgan surnay haqida ham to'xtaladi [3, 44-b].

Farobiy, shuningdek, dunay (mizmar)ni ham tilga oladi. Dunay hozirgi qo'shnay yoki turkman xalq cholg'usi gosha-dilli tyuy dyuk (qo'sh qamish naychalardan tuzilgan cholg'u)ga o'xshaydi.

Farobiy risolasida o'zi yashagan davrda mavjud bo'lgan rubobni ham batafsil ta'riflaydi. O'sha davrdagi rubob ham hozirgi Qashqar rubobiga o'xshab, rezanator va ancha uzun dastadan tuzilgan. Ikki xil chertma torli rubob mavjud bo'lgan. 1 yog'och dekali va asosiy qismi yog'ochdan, 2 pastki qismi charmdan ishlangan dekali.

Farobiyning shahodat berishicha, chang ochiq torlarning tebranishi orqali ohang hosil qiluvchi musiqa cholg'ulari turkumiga kiradi. O'sha davrdagi changning 15 tori bo'lgan, ular diatonik sozlangan va ikki oktava oralig'iga teng tovushqatorga ega bo'lgan. Risolada ta'riflangan barcha cholg'ular ashula, raqs, yakkanavoz va ansambl ijrochiligiga jo'r bo'lishda foydalanilgan. Farobiyning guvohlik berishicha, ud cholg'usi ansambl ijrochiligida yetakchi rol o'ynagan.

"Cholg'u asboblari haqida kitob" da olim tanbur, rubob, chang kabi cholg'ularini udda chalinayotgan kuyga yoki yakkanavoz xonandaga uyg'un jo'r bo'lish uchun sozlash usullarini tushuntiradi. Shunday qilib, Sharqning ulug' allomasi musiqa ilmining bir bo'limi sifatida cholg'ularni o'rganuvchi cholg'ushunoslik sohasiga asos soldi. Bu soha keyinchalik boshqa olimlarning asarlarida ham keng boyitildi va rivojlantirildi [4, 37-b].

Yashagan davriga ko'ra buyuk olim ibn Sino Farobiyga juda yaqin. Uning "Davolash kitobi" deb nomlangan yirik qomusning "Musiqa haqida risola" bobida o'sha davrning musiqachiligiga oid ilmiy-falsafiy bilimlari bayon etilgan. Bu risolalarda cholg'ular ta'rifiga anchagina o'rin ajratilgan. Ibn Sino o'z davri musiqalarini ikki guruhga bo'ladi: mizrobli, noxunli (barbod, tanbur, rubob) va butun rezanator qopqog'i bo'ylab tortilgan ochiq torli cholg'ulari (shohruh, chiltor, lira, chang, arfa).

O'sha davrda Sharqning taniqli mutafakkiri Sayfiuddin Urmaviy musiqailmitizimi (sistemasini) rivojlantirdi. U usta cholg'uchi, xonanda va mohir bastakor sifatida mashhur edi. Ud cholg'usida olib borgan tajribalariga tayanib, olim o'z nazariy qoidalarini bayon etdi. Urmaviyning "Taqvadorlik kitobi" da cholg'u asboblari ichida ud eng mashhur va eng zamonaviyidir deb ta'kidlaganlar. Udning besh juft tori kvarta tartibidagi 7 ta maqomi (ladi) bo'lgan. Torlari bam, masnas, masna, zir va eng yuqorisi hadd deb atalgan. Besh qo'sh torli takomillashgan ud keyingi paytlarda ham o'z tuzilishini saqlab qolgan [5, 91-b].

Udning kvartaga sozlangan besh qo'sh tori va yetti maqomi ladi haqida Sheroziy (1236–1311), Jomiy (XV asr), al-Husayniy, Marog'iy, ibn Sinolar ham yozishgan. Jomiyning "Musiqa haqidagi risola" sida keltirilgan ud dastasining to'la chizmasi uni sozlash haqida to'liq tasavvur beradi. Olimning tasdiqlashicha mavjud 12 maqom qadimiy yetuk musiqaning asosidir. Jomiy musiqaning tinglovchilariga ta'siri haqida to'xtalib, uning chuqur ruhiy va ma'naviy axamiyati bor, deb hisoblaydi.

XIII–XVII asrlarda yaratilgan risolalarda chang, qonun, nuzxa, rubob, tanbur kabi torli cholg'ular, shuningdek, damli cholg'u nayning ta'riflari berilgan.

Darvish Alining (XVII asrda) Buxoroda yaratilgan musiqaga doir risolasi an'anaviy cholg'ular haqidagi ma'lumot manbai sifatida xizmat qilishi mumkin. Unda musiqa madaniyati, chunonchi, O'rta Osiyoning yirik shaharlarida mavjud bo'lgan cholg'ular hamda mohir ijrochilar haqida nodir ma'lumotlar mavjud.

Darvish Alining risolasi XVI–XVII asrlar O'rta Osiyo musiqasini o'rganish uchun qimmatbaho manbadir. Mazkur asarda mashhur xonanda va cholg'uchilar, bastakorlarning ijodiy tarjimai hollari bayon etilgan. Darvish Ali o'tmishdoshlari singari, torli mizrobli cholg'ular orasida tebranish ohangiga ko'ra eng yaxshisi sanalgan udni cholg'ular "shohi" deb atadi. Risolada yozilishicha, chang cholg'uchilar homiysi Zuhraga bag'ishlangan.

Ta'riflangan changning yetti maqom ijrosi uchun yigirma olti torli va yetti pardasi bo'lgan. Bulardan tashqari, risolada qonun, rubob, qo'biz, g'ijjak, musiqa, ekbon-nay, (damli, charmli), Xitoyda tarqalgan ruxavza (olti tordan iborat noxunli) kabi cholg'ular ham tilga olingan.

Darvish Ali ta'rif bergan cholg'ulardan yettitasi, tanbur, chang, qonun, ud, rubob, qo'biz, g'ijjak o'sha davrda keng tarqalgan cholg'ular edi. Darvish Alining ma'lumotlari musiqa amaliyotida

San'at tarixi, falsafa

dastlab ansamblda uyg'un kalorit hosil qiladigan torli-noxunli va torli -kamonchali cholg'ular qo'llanilganligi haqidagi fikrni tasdiqlaydi. Risolada changchi Dilorom, naychilar Abduqodir va Xo'ja Abudullohlar, Mavlono Qosimi-Rabboniy, Sulton-Ahmadiy – “devona” rubobchilar, aka-uka Shayx Abu-Bakri Rabboniy va Shayx Behduchi, dono qonunchi shayx Shamsi Rabboniy va ko'pgina boshqa mashhur ustalarning nomlari tilga olingan.

Darvish Alining guvohligi yana shunisi bilan qimmatliki, u qayd etgan cholg'ularning kattagina qismi (nay, surnay, chang, qonun, rubob, tanbur, g'ijjak, qo'biz, doira, nog'ora, ud) O'rta Osiyoning hozirgi O'zbekiston, Tojikiston va boshqa respublikalarida, shuningdek, Ozarbayjonda bizning kunlarga saqlanib keldi va u takomillashmoqda. Ushbu musiqa cholg'ulari uzoq vaqt mobaynida o'zbek xalqining madaniy turmushidan mustahkam o'rin olib, uning madaniy xayotida keng qo'llanib kelingan. Shunday ekan, bu cholg'ularni o'zbek xalq cholg'ulari, deb atash o'rinlidir. Abdul Fazl Boyhaqiy (XIV asr) asarlarida torli mizrobli (rud, barbad, tanbur), damli va urma zarbli cholg'ular (karnay, litavra va baraban) singarilarning nomlari keltirilgan.

Ma'lumki, Sharq adabiyotida o'tmishda shoirlar asarlariga javob yozish (“nazira”) sistemasi keng qo'llanilgan. Ko'plab “Xamsa” lar ham shu yo'sinda yaratilgan. Navoiy o'zining “Sab'ai sayyor” (“Xamsa” dostonlarining biri) dostonida Bahrom Go'r haqidagi qadimiy afsonani, yangicha talqin etdi. Asar qahramoni – chang cholg'uchisi Dilorom deb atalgan. Shoir uning cholg'usini musiqa timsoli sifatida gavdalantirgan.

Zahriddin Muhammad Boburning (1483–1530) e'tirof etishicha, Alisher Navoiy o'z davrida ko'plab ud cholg'uchilarning o'z iste'dodlarini namoyon

etishiga ko'maklashgan. “Boburnoma”da o'zbek xalq cholg'ulari ijrochilarining nomlari zikr etilgan. Bobur, shuningdek, Shoh Kulmiy-G'ijjakiy, Husayn Udiy, Xo'ja Abdulloh Marvarid Qonuniy kabi mohir ijrochilarni ham tilga oladi [1, 42-b].

Navoiy davrida nay, ud, g'ijjak, qonun, karnay, surnay, nog'ora, doira, chang ijrochiligi keng tarqalgan edi. Ularning hammasi ansambl ijrosida ham, yakka ijroda ham birdek qo'llanilgan. Chang yakka cholg'u sifatida alohida ajralib turgan.

XV–XVII asr yozma yodgorliklari ma'lumotlarini qiyoslab shunday xulosaga kelish mumkinki, bu davrga kelib, O'rta Osiyoda xalq cholg'ularida ijrolik madaniyati o'z kamolotiga yetdi. O'zbek xalq cholg'ulari ijrochilari ayni chog'da o'zlari ham musiqa asarlari yaratganlar. O'sha paytdayoq mohir chang, ud, g'ijjak, qonun, nay, tanbur, bulaman ijrochilari va yetuk xonandalari bo'lgan, ular o'ziga xos ansambllar tuzishgan. Shuningdek, yakkanavoz ijrochilik ham rivojlangan.

Vosifiy o'z “estaliklar”ida treldek ajoyib uslub o'ylab topgan qonun cholg'uchisi Hoji Abdullo Marvarid nomini keltiradi. U bastalagan kuy va qo'shiqlar xalq orasida keng tarqalgan. Shunday qilib, XIV–XVII asr tasviriy san'atida va adabiy merosida ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaluvchi musiqa cholg'ulari asosiy tiplarining barqarorligini tasdiqlovchi boy material bo'lgan [4, 28-b].

O'rta Osiyo olimlarining musiqa haqidagi risolalari, badiiy adabiyot, rassomchilik bizning kunlarga yetib kelgan o'zbek xalq cholg'ulari tarixiy taraqqiyotining uzun zanjirdagi ayrim uzilgan halqalarini qaysidir darajada tiklash imkonini beradi. Necha yuz yillar o'tdi, musiqa cholg'ulari esa yakka, ansambl va orkestr ijrochiligida o'z o'rnini egallab, bugungi kungacha yashab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov R. Ud. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – 156 b.
2. Abdukarimov M. Tanbur navolari. – Toshkent: Nasaf, 2000. – 58 b.
3. Ал-Фаробий. Научное наследие: Сборник. – Москва: Наука, 1975. – 44 с.
4. Ал-Фаробий. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 37 б.
5. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. – Toshkent: O'zAdabiynashr, 1963. – 300 b.